

Σημειώσεις για την απασχόληση των γυναικών και τον χρόνο απασχόλησης*

ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

«Μέσα στην ορμή της ερημιάς γινόμαστε διάφανοι».

Καρούζος

Η ΠΡΩΤΗ δυσκολία που αντιμετωπίζει κανείς σήμερα όταν θέλει να μιλήσει για την ισότητα στην αγορά εργασίας και να μιλήσει με αυστηρότητα ώστε να έχει συνέπειες, είναι να αποφύγει να συμβάλει στην αναπαραγωγή του αναλλοίωτου χαρακτήρα της καθημερινής φλυαρίας γύρω από το θέμα, μέσω της οποίας διαχέονται συνεχώς ιδέες χωρίς σκέψη και σκέψεις χωρίς ιδέες. Ο χώρος προβληματισμού γύρω από ορισμένες, και όχι τις πιο ασήμαντες, όψεις αυτού του ζητήματος, όπως και σχεδόν όλα τα αντίστοιχα θέματα της δημόσιας προβληματικής, βρίθεται από ειδικούς οι οποίοι, όπως θα έλεγε ο K. Krauss, άλλοτε γράφουν επειδή δεν έχουν τίποτα να πουν και άλλοτε έχουν να πουν επειδή γράφουν.

Λόγοι γενικώς γενικοί ή ειδικώς ειδικοί μπορούν να ειπωθούν και να ξαναειπωθούν αόριστα, αφού στην πραγματικότητα σπάνια λέγεται κάτι και η συνεχιζόμενη λήθη, η οποία διευκολύνει την παραγνώριση της εξαιρετικής μονοτονίας, επιτρέπει στο παιχνίδι να συνεχίζεται και στο ζητούμενο νόημα να «χάνεται, σαν το νερό στην πέτρα».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, κάθε προσπάθεια συμβολής σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού της κυρίαρχης προβληματικής, που ορίζει το ζήτημα της ισότητας στην αγορά εργασίας και κατά συνέπεια της πολιτικής που το διαχειρίζεται, μέσα από μια ρήξη με την αυταπάτη της άμεσης κατανόησης που του παρέχει η ιδιότητά του ως θέμα της επικαιρότητας, έχει το χαρακτήρα του επείγοντος.

I.

«Όλα μπορούν να συμβούν όταν το να είσαι γυναίκα έχει πάψει να είναι μια προστατευόμενη απασχόληση...».

V. Woolf

Δεν θα ήταν καθόλου δύσκολο να πληροφορηθούμε και να συμφωνήσουμε πως η σημαντική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας, αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό

της αυξανόμενης συμμετοχής τους στα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης – σε βαθμό που να τείνει σήμερα να υπερτερεί σε ορισμένες ηλικίες του μορφωτικού επιπέδου των ανδρών- και η οποία συμπορεύτηκε με τις ανάγκες που δημιουργήθηκαν από τις εξελίξεις και τους μετασχηματισμούς στις κοινωνικές δομές, στην οικονομική ανάπτυξη και στην οργάνωση της εργασίας, δεν ακύρωσε τους μηχανισμούς παραγωγής προβλημάτων και διακρίσεων σε βάρος των γυναικών στις δομές της αγοράς εργασίας.

Η αυξημένη ανεργία, οι έμμεσες διακρίσεις στον προσανατολισμό των γυναικών προς συγκεκριμένους κλάδους και μορφές εκπαίδευσης και, συνεπώς, προς συγκεκριμένες θέσεις εργασίας σε συγκεκριμένους κλάδους οικονομικών δραστηριοτήτων κατά παράδοση «γυναικείους», η δύσκολη επαγγελματική ανέλιξη και η απουσία τους από θέσεις λήψης αποφάσεων, είναι ορισμένα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της σχέσης μεταξύ γυναίκας και δομής των ευκαιριών επαγγελματικής ένταξης, που με ευκολία καταγράφονται και αναγνωρίζονται.

Λιγότερο εύκολα, τελευταίως, αρχίζουν να καθιερώνονται και οι αναλύσεις με τις διαπιστώσεις τους για τις νέες μορφές διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, που έρχονται να προστεθούν στις παραδοσιακές μορφές επαγγελματικής ανισότητας, όπως η δημιουργία σκληρών πυρήνων διαρκούς ανεργίας και η αύξηση της επιλογής ή η επιβολή θέσεων με καθεστώς μερικής απασχόλησης, εξαιτίας της «διεθνοποίησης της οικονομίας», της «μεταφοράς των βιομηχανικών μονάδων σε ζώνες χαμηλότερου κόστους», της «τεχνολογικής επανάστασης» και των «μονεταριστικών δογμάτων, που δημιουργούν προβλήματα ανεργίας, αποκλεισμού, επαγγελματικής ενσωμάτωσης, διαρθρωτικά στοιχεία της σημερινής οικονομίας». Κληρονόμοι μιας έντονης και μακράς πλέον περιόδου ριζικού εμπειρισμού, κυριαρχούμενης από όσους ευλαβούνταν έναν αφελή ρεαλισμό -οι οποίοι απετέλεσαν αποφασιστικό παράγοντα στην δόμηση του «πεδίου των στρατηγικών δυνατοτήτων» του σημερινού «πολιτικού ρεαλισμού», των ιδεολογικών και αξιακών προτύπων και αυτοματισμών του- έχουμε την τάση να εξαντλούμε τη σημασία και αυτών των νέων διακρίσεων

με την κατα-γραφική και τη δια-πίστωσή τους παραγνωρίζοντας πως η συγκρότηση των αιτιακών συναρτήσεών τους και η ανάλυση των επενεργειών τους, μέσω μιας μεταστοιχείωσης όλων των δυσονότων και δυσπεριληπτων μερών τους, μιας μεταφοράς στην κλίμακα «ενός νοούμενου που φαινομενοποιείται», είναι αναπόσπαστο τμήμα της πλήρους κατανόησής τους¹.

Χωρίς να είναι βέβαια δυνατό να υπεισέλθουμε ούτε στα άπειρα φιλοσοφικά και λογικά προβλήματα που τίθενται γύρω από τον ορισμό της ισότητας ούτε στη διερεύνηση των πολλαπλών κοινωνικών προβλημάτων που γεννούν οι νέες μορφές διακρίσεων και ανισοτήτων εις βάρος των γυναικών στο σημερινό σύστημα καταμερισμού της εργασίας, θα περιοριστούμε σε μια προσπάθεια ανίχνευσης ορισμένων επε-

συνάλλουν καθοριστικά στην συγκρότηση, μέσω των διαδικασιών που προϋποθέτουν και των μηχανισμών που απαιτούν, στιγμιαιστικών πρακτικών συνοδευόμενων από ευφείς τελετουργίες αρνητικής καθιέρωσης, εις βάρος ορισμένων κατηγοριών εργαζομένων - εις το εξής όχι μόνο κοινωνικά απαξιωμένων, αλλά και «επιστημονικο-τεχνικά» επιβεβαιωμένων ως «ανίκανων» και «α-κατ-άλληλων» - αλλά και στην αποδόμηση της συλλογικότητας των δικτύων κοινωνικότητας, τα οποία είναι καθοριστικά για την αποφυγή αυτού που ο R. Castel ονομάζει «ασυνγένεια». Η πίεση της ανεργίας που απορρέει από τις «προσαρμογές» στις συνεχείς «αναδομήσεις του εργασιακού χώρου», όπως σημειώνουν ευφημιστικά οι διάφοροι κατ' ευφημισμόν οικονομολογικο-

νεργειών τους τόσο στο αντικείμενο αυτών των διακρίσεων, όσο και, εμμέσως, στους όρους του συστήματος των αγοραίων επενεμητικών κανονισμών και στους μηχανισμούς συντήρησης της πολιτικής και ιδεολογικής στήριξής τους.

Καταρχήν οι νέες αυτές μορφές ανισοτήτων εγγράφονται σ' ένα γενικότερο πλαίσιο νέων μορφών συμβολικής βίας που έρχονται να ενισχύσουν τις γνωστές μορφές εκμετάλλευσης και αφορούν το σύνολο των εργαζομένων. Πράγματι, οι μισθωτοί βιώνουν μια κατάσταση αντικειμενικής και υποκειμενικής αβεβαιότητας και υποχρεώνονται να επεξεργάζονται μέσα στο φόβο στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής γι' αυτούς και τα παιδιά τους, στις οποίες θα πρέπει να εγγράφονται, τουλάχιστον πλασματικά, τα σενάρια εναλλακτικής λύσης, με στόχο να αμβλύνεται το συναίσθημα της παραίτησης που διακατέχει τη στάση τους για την εργασία. Η γενίκευση της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών και οι νέες επιταγές της ποιότητας που προωθούν, έρχονται να προστεθούν στις προσαγές της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα οι προτάσεις για νέους τομείς κατάρτισης και νέες μορφές διαχείρισης, που εκφωνούνται για να λυθεί το πρόβλημα της αναγκαίας σύζευξης των δύο αυτών εργασιακών όρων, να

πολιτικοί λόγοι, δεν ασκείται πλέον μόνο στα γνωστά υποκείμενα - αντικείμενά της, αλλά και σ' όλο τον εργασιακό κόσμο, αφού υποχρεώνει τον εργαζόμενο όχι μόνο να αντιμετωπίσει την μείωση των απαιτήσεών του σε σχέση με την εργασία του, αλλά και την παράλληλη αύξηση των απαιτήσεων της εργασίας του από αυτόν. Υπό το βάρος της απειλής της ανεργίας υπεισέρχεται λαθραία τόσο η προβληματική της άρσης της μονιμότητας, της υπο-απασχόλησης, του περιορισμού ορισμένων κατηγοριών μισθωτών στην ανεργία, της μείωσης των μισθών και επαναπροσδιορισμού των εργασιακών ρυθμών, όσο και ένας κρατικός ορισμός της ένδειας και της διαχείρισής της που δεν ανέχεται να την ανέχεται αν δεν ικανοποιείται από τη δημοσία φιλανθρωπία και αν απαιτεί το δικαίωμα στην εργασία που επιτάσσει το Σύνταγμα, σε τέτοιο βαθμό ώστε τείνει να εγκλείσει ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες σ' ένα είδος διπλού αδιεξόδου που τις καταδικάζει να επιλέξουν μεταξύ της φτώχειας και διάφορων μορφών «παράκαμψης» της νομιμότητας².

Δεν υπάρχει εδώ ο χώρος για να υπεισέλθουμε στις επενεργειές αυτών των αλλαγών στην εργασιακή αλλά και στην κοινωνική σφαίρα που ακροθιγώς θίξαμε. Αρκούν όμως αυτές

οι σύντομες αναφορές για να θυμηθούμε πως, όπως πάντοτε έτσι και τώρα, οι επιδράσεις των αλλαγών αυτών ασκούνται καθολικά επιλεκτικά: όχι μόνο μεταξύ των ομάδων και των τάξεων, όπως εύκολα κατανοούμε, αλλά και μεταξύ των φύλων, όπως δύσκολα αποδεχόμαστε.

Για παράδειγμα η μερική απασχόληση. Ποιός μπορεί σήμερα να μη δεχθεί πως η μερική απασχόληση πλήττει διεθνώς κυ-

ρίως τη γυναίκα, πώς η μερική απασχόληση αναπτύσσεται σε τομείς χαμηλής ποιότητας και κατάρτισης και χαμηλά αμειβόμενης γυναικείας απασχόλησης³. Τόσο οι επίσημες στατιστικές, οι οποίες μέσα από τα επικίνδυνα αμαλγάματά τους παραγνωρίζουν και το γεγονός ότι όλες οι γυναίκες δεν είναι ίδιες, και ότι όλες δεν θέλουν (ή δεν μπορούν) να εργασθούν μερικώς για ένα «μερικό» μισθό, και το γεγονός πως, οι μερικώς απασχολούμενες που καταγράφονται, έχουν οι ίδιες «επιλογές» από το δίλημμα της ανεργίας και της μερικής απασχόλησης ή μεταξύ των μερικών απασχολήσεων και της απόλυτης, όσο και η πολιτική ερμηνεία της «αυτόβουλης επιλογής» των γυναικών, η τεχνοκρατική φλυαρία γύρω από τον «επιλεγμένο χρόνο» εργασίας, από τη μείωση του χρόνου εργασίας, χωρίς βέβαια αναφορά στο μισθό, που την θεμελιώνουν και την επικυρώνουν, δεν μπορούν να αποκρύψουν πως η μερική απασχόληση μετατρέπεται σε υπο-απασχόληση, οδηγεί σε εργασία «μερικού» μισθού. Θα ήταν εξαιρετικά απλός ο υπολογισμός αλλά το αποτέλεσμα ιδιαίτερα απογοητευτικό, αν προσπαθούσαμε να συλλάβουμε με αφορμή τη θέση της γυναίκας στη δομή της αγοράς μερικής εργασίας αφού εύκολα θα διαπιστώναμε πως η μερική απασχόληση συμβάλλει στη γενίκευση ενός κοινωνικού φαινομένου μείζονος σημασίας, αυτό των working poors, δηλαδή, των κοινωνικών υποκειμένων που είναι αποκλεισμένα μέσα από την ενσωμάτωση, οι οποίοι δεν είναι ούτε άνεργοι ούτε αποκλεισμένοι, αλλά εργάζονται χωρίς να καταφέρουν να κερδίσουν τη ζωή τους. Άλλος ένας λόγος που γεννά την επείγουσα ανά-

γκη να ξεπεράσουμε τη συζήτηση μεταξύ «πολύ κράτους» και «ελάχιστου δυνατού κράτος», ή σ' ένα άλλο επίπεδο, το διάζευγμα μεταξύ της τεχνοκρατικής έπαρσης, η οποία θεμελιώνει την άποψη ότι το κράτος οφείλει να αξιώνει να δημιουργήσει αντι-κείμενα ευτυχίας χωρίς τα υποκείμενα τους, και του δημαγωγικού λαϊκισμού ο οποίος αποδέχεται τη ζήτηση όπως την εμφανίζουν οι δοξόσοφοι των επιστημών χωρίς επιστήμονα, μ' ένα τρόπο εντελώς διαφορετικό από αυτό της εκλεκτικής σύνθεσης. Αξίζει, για να πεισθούμε με ευκολία, να σταθούμε στην κατηγορία «των ευπαθών ομάδων» μέσα στις οποίες αξιώνουν να αντιμετωπίσουν τις γυναίκες οι υπεύθυνοι των διαφόρων εθνικών και κοινοτικών επιτροπών, προωθώντας, αντικειμενικά, μία νέα πολιτική μετατόπιση

προς μία ιδεολογική πρακτική, η οποία δεν απέχει πολύ από αυτή της φιλανθρωπίας του 19ου αιώνα. Αντί να θέσουμε το ερώτημα των κοινωνικών συνθηκών αυτής της ευπάθειας, την θεωρούμε φυσική και νομιμοποιούμε, στη συνέχεια, μια διαχειριστική λογική, αντί να θέσουμε το ζήτημα των συνθηκών που παράγουν την ανισότητα προσβάσεων στον εργασιακό χώρο, φυσιοποιούμε τη συγχρότηση αυτών των συνθηκών και αποφασίζουμε τη «φιλανθρωπική της αντιμετώπιση». Όπως στο 19ο αιώνα, η κατανομή της εργασίας σύμφωνα με το φύλο την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης «παράγεται» από όλους τους λόγους - εκείνους της πολιτικής οικονομίας, των κρατικών νομοθεσιών, των απαιτήσεων των εργοδοτών, των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων - που θεμελιώνουν σε μια διαφορά της φύσης την αντίθεση μεταξύ οικιακής και μισθοδοτούμενης δραστηριότητας, μεταξύ αναπαραγωγικής λειτουργίας και παραγωγικής εργασίας, μεταξύ εστίας και εργοστασίου, με συνέπεια την παραγωγή «μιας διαίρεσης με βάση το φύλο στα εργατικά χέρια, στην αγορά εργασίας, συγκεντρώνοντας τις γυναίκες σε κάποια επαγγέλματα, τοποθετώντας τις χαμηλά στην επαγγελματική ιεραρχία και στους μισθούς τους, σε τιμές ανεπαρκείς για τη συντήρησή τους⁴,

έτσι και σήμερα η ανα- γνώριση από πλευράς όλων των φορέων, και των γυναικών, της «ευπαθούς κατάστασής» τους, όπως την εννοούν οι οικονομολόγοι, τον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο την ορίζει το ειδικό *illusio* του οικονομικού πεδίου, όπως θα έλεγε ο P. Bourdieu⁵, θα έχει αποτέλεσμα να καταστεί η «γυναίκα», ως «αντικειμενική» κατηγορία, όργανο συμβολής στον καθορισμό αυτού που την καθορίζει: θα πρέπει να δεχθείτε τη διαφορά αν θέλετε να αντιμετωπισθείτε ειδικά, αν δεχθείτε, δηλαδή, τον αποκλεισμό σας θα προσπαθήσουμε να τον μειώσουμε, να τον απαλύνουμε.

Δεν διακρίνουμε σ' αυτή την κατηγοριοποίηση άλλη μια προσπάθεια άσκησης συμβολικής βίας μέσω της παραγωγής νοητικών κατηγοριών, οι οποίες θα εξασφαλίσουν την αναγκαία

όπου αυτό έχει κερδηθεί, η ελευθερία να μην εξαρτάται η γυναίκα από έναν πατέρα ή σύζυγο, «να έχει 500 πάουντς το χρόνο και ένα δικό της δωμάτιο», όπως θα έλεγε η Woolf⁷.

II.

«Τίποτα δεν είναι τόσο ανυπόφορο στον άνθρωπο, όσο το να βρίσκεται σε απόλυτη ηρεμία (αταραξία). Χωρίς πάθη, χωρίς δουλειά, χωρίς καμιά ασχολία και χωρίς καμιά διασκέδαση. Νοιώθει τότε την ασημαντότητά του, τον εκμηδενισμό του, την εγκατάλειψή του, την ανεπάρκειά του κλπ. Αμέσως θα τον καταλάβει η πλήξη και η απελπισία».

Blaise Pascal

για τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης συμφωνία μεταξύ των αντικειμένων και των γνωστικών δομών; Δεν είναι άλλη μια προσπάθεια αναπαραγωγής των γυναικών ως «αντικειμένων θεώρησης» παρά ως «υποκειμένων θεώρησης»; Μέχρι σήμερα οι γυναίκες εργάστηκαν για να κατακτήσουν την οικονομική αυτονομία και φαίνεται πως κέρδισαν (ανάλογα με τις χώρες κλπ) και πολέμους για την κατάκτηση της ισότητας. Με τη διαδικασία μερικής απασχόλησης κινδυνεύουν να βιώσουν μία κατάσταση «αναπαλαίωσης» των γνωστών φαινομένων ανισότητας και «ετεροκινήσιος». Μ' ένα καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των φύλων, ο οποίος ενσαρκώνεται κάτω από τη μορφή κατηγοριών αντίληψης που εφαρμόζονται σε όλα τα πράγματα του κόσμου και, ειδικότερα, στον καταμερισμό της ίδιας της εργασίας, ο οποίος, έτσι, βρίσκεται εγκαθιδρυμένος επειδή θεωρείται ως προφανής και αυτονόητος, επιχειρείται να εξασφαλιστεί άλλη μια φορά η υποταγή στην καθεστηκυία τάξη, να εξασφαλιστεί η άμεση συμφωνία μεταξύ των αντικειμενικοποιημένων και των γνωστικών δομών και η οποία δεν σχετίζεται με μια συνειδητή συγκατάβαση, μια εθελούσια συναίνεση, αλλά είναι μία πρακτική αναγνώριση άρρητη, μη ρηματική⁶. Διακυβεύεται, δηλαδή,

Δεν θα μπορούσαμε να συλλάβουμε όλες τις επενέργειες πάνω στις κοινωνικές σχέσεις που θα μπορούσαν να ασκήσουν όλα αυτά τα μέτρα για την μερική απασχόληση, αν δεν επιχειρήσουμε μια αναψηλάφηση των προαπαιτούμενων αυτών μέτρων σχετικά με το νόημα που προσδίδουν στην έννοια του χρόνου. Όταν μιλάμε για «χρόνο εργασίας», συνήθως ο χρόνος αντιμετωπίζεται ως ένα πράγμα με το οποίο διατηρούμε μια σχέση εξωτερική, αυτή που συνδέει ένα υποκείμενο μ' ένα αντικείμενο. Χρόνος - «πράγμα», όπως ο χρόνος των ρολογιών, ο χρόνος εργασίας νοηματοδοτείται από την οικονομιστική σχολαστικιστική θέση που θεμελιώνεται πάνω σε μια μεταφυσική του χρόνου και της ιστορίας, θεωρώντας τον χρόνο ως μια προεγκατεστημένη πραγματικότητα, μια αυθύπαρκτη πραγματικότητα⁸. Αν θέλουμε πράγματι να κατανοήσουμε πλήρως τη σχέση εργασίας του χρόνου μέσα και μέσω του εργασιακού χρόνου⁹, θα πρέπει καταρχήν να αποδεχθούμε πως η εργασιακή πρακτική δεν είναι μέσα στον χρόνο αλλά δημιουργεί τον χρόνο, αυτόν τον καθαρό ανθρώπινο χρόνο, σε αντίθεση με τον βιολογικό ή τον φυσικό χρόνο¹⁰. Η εμπειρία του χρόνου γεννιέται μέσα στη σχέση μεταξύ ενός υποκειμένου και του κοινωνικού κόσμου, μεταξύ αυτού

που έχει γίνει και έχει κάνει κάθε άτομο και τις κανονικότητες του φυσικού και κοινωνικού κόσμου. Τα άτομα βιώνουν τη χρονικότητα μέσω της πρακτικής, αφού κάθε πρακτική συνιστά την παρουσία του παρελθόντος στο παρόν που καθιστά δυνατή την παρουσία στο παρόν του μέλλοντος¹¹. Το «έργο» της κάθε πρακτικής, ως σύνολο αυτόθετων πραξιακών συναρτήσεων, είναι αυτό μέσω του οποίου είμαστε παρόντες, δηλαδή ενδια-φερόμενοι, εμπλεκόμενοι με το παιχνίδι της ζωής, σε αντίθεση με την απουσία, η οποία συμπλέκεται με την αδιαφορία, την «ανυπαρξία», και την εξ-αφάνιση.

Αν συμφωνήσουμε με αυτή την αρχή, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε για ποιο λόγο ο οικονομισμός, ο οποίος θέτει το στόχο κάθε πρακτικής και κυρίως της εργασιακής

πρακτικής ως ένα σκοπό που επιλέγεται μεταξύ άλλων που μπορεί να ολοκληρωθεί, να επιτευχθεί ή όχι, παραγωγίζει το γεγονός πως αυτό που «στοχεύει» ή καλύτερα αυτό που ενεργοποιεί πρακτικά η κάθε μορφή απασχόλησης είναι καταρχήν ένα μέλλον ήδη παρόν στο άμεσο παρόν και όχι ένα συγκροτημένο μέλλον: γενικεύοντας τις επενέργειες μιας ειδικής κατηγορίας οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που καθιστούν δυνατή τη συνηθισμένη τάξη των πρακτικών που προϋποθέτει ο καθαρά οικονομικός κόσμος, ο σχολαστικιστικός οικονομισμός αδυνατεί να αντιληφθεί και, κατά συνέπεια, να αναλύσει μια σειρά άλλων αποτελεσμάτων τα οποία παράγονται από αυτές τις συνθήκες που μετασχηματίζουν τη ζωή σ' ένα λιγότερο ή περισσότερο «παιχνίδι της τύχης»¹².

Πράγματι, όλες αυτές οι συμπεριφορές, για παράδειγμα, οι οποίες χαρακτηρίζονται συχνά ως ακανόνιστες, μη συνεκτικές, μη λογικές, αυτές των ανθρώπων χωρίς αύριο, χωρίς απασχόληση, των «αποκλεισμένων», όπως συνηθίζουμε να λέμε, παραδομένοι στην ευχή της «καλημέρας», στην εναλλακτική της ονειροφαντασίας, της φυγής στη φαντασιοκοπία και στη μοιρολατρική υποταγή στα «μετρημένα», επιβεβαιώ-

νουν πως κάτω από κάποιο όριο αντικειμενικών ευκαιριών η στόχευση κάθε πρακτικής, η στρατηγική της εργασιακής πρακτικής δεν μπορεί να συγκροτηθεί¹³.

Γενικότερα, αν δεχθούμε πως οι «λογικές συμπεριφορές» (συμπεριλαμβανομένων και αυτών των ανατρεπτικών της καθεστηκιάς τάξης), που απαιτούν τα σημερινά οικονομικά αγιαστήρια υποστηρίζοντας τη λειτουργία της αγοράς, και τα οποία διαχέουν οι πάμπολλοι κανονάρχες τους μέσω των διάφορων προσκνηταριών τους, δεν μπορούν να συγκροτηθούν παρά μόνο υπό τον όρο μιας μόνιμης και κανονικής σχέσης με το μέλλον, αφού η ικανότητα προσαρμογής στις άρρητες και ρητές επιλογές του οικονομικού κόσμου δεν είναι προσιτή παρά μόνο σ' αυτούς οι οποίοι κατέχουν ένα

minimum εξουσίας πάνω στους μηχανισμούς συγκρότησης του παρόντος μέλλοντος που οφείλουν να ελέγχουν, εύκολα μπορούμε να συμφωνήσουμε πως η κατοχή μιας σειράς εξασφαλίσεων που αφορούν το παρόν και το μέλλον, και οι οποίες εγγράφονται στο γεγονός της κατοχής μιας μόνιμης εργασίας¹⁴, είναι πράγματι αυτό που παρέχει στα κοινωνικά υποκείμενα τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν ενεργά το μέλλον, είτε μπαίνοντας στα διάφορα παιχνίδια, είτε προσπαθώντας να τα μετασχηματίσουν¹⁵.

Η ένδεια των διαφόρων αποκλεισμένων ομάδων αναδύει την προφανή σχέση μεταξύ χρόνου και εξουσίας, καταδεικνύοντας πως η πρακτική σχέση με τον παρόντα μέλλοντα, μέσα στον οποίο γεννιέται η εμπειρία του χρόνου, εξαρτάται από την εξουσία πάνω στον χρόνο, και κατ' επέκταση, πως η επένδυση μέσα σ' ένα παιχνίδι προϋποθέτει πραγματικές ευκαιρίες ελέγχου του μέλλοντος του παιχνιδιού. Η αντίστροφα, πως κάτω από ένα όριο οι προσδοκίες επένδυσης αποσυνδέονται από την πραγματικότητα, οι πρακτικές γίνονται «μη λογικές», όπως όταν η ευχή ταυτίζεται με την κατάρα σ' έναν κόσμο στον οποίο όλα είναι δυνατά, αφού τίποτα δεν είναι πραγματικά δυνατόν¹⁶.

Σήμερα οι συνεχείς αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς γεννούν όλο και περισσότερο εντάσεις και ματαιώσεις στα υποκείμενα, αφού η εμπειρία της έλλειψης μέλλοντος, γίνεται μια εμπειρία όλο και περισσότερο διαδεδομένη. Και αυτό που φαίνεται να παραγνωρίζουν κυρίως οι διάφοροι χωράρες αυτών των νέων εργασιακών αντιλήψεων σχετικά με την αναγκαιότητα της «δομικής ανεργίας», τη «μερική απασχόληση», την «ευελιξία» κτλ. είναι πως, όλα αυτά τα μέτρα που προωθούνται για την υλοποίησή τους, αποστερούν τους ανθρώπους από τη ζωτική σημασία ψευδαίσθηση της λειτουργίας τους, της αποστολής τους, τη θεμελίωση της αναγκαίας ματαιοδοξίας τους, όπως θα έλεγε ο Pascal. Αυτό που διακυβεύεται με την απειλή της ανεργίας δεν είναι μόνο το

μέλλον της κάθε ύπαρξης αλλά και το μέλλον του παρόντος. Μαζί με την εργασία τους και τα μέσα που τους προσφέρει, οι άνεργοι αλλά και οι απειλούμενοι σε ανεργία εργαζόμενοι χάνουν το θεμέλιο της στράτευσης στο παιχνίδι της ζωής, τη θεμελιώδη αυτή επένδυση η οποία δημιουργεί τον ανθρώπινο χρόνο, τον «γεμάτο» χρόνο, τον χρόνο για κάτι και του κάτι, τον γεμάτο δράση, άρα νόημα. Η εργασία δεν δίνει μόνο τη δυνατότητα ύπαρξης δίνει, επίσης, στη σημερινή κοινωνικοσυμβολική σφαίρα και τον λόγο ύπαρξης. Δεν πρέπει λοιπόν να μας ξεπατά η ιδέα πως είναι δυνατόν να παραμένουμε σε «παύση» μέσα στο χώρο ενώ ο χρόνος κυλά. Κάθε αλλαγή στον χρόνο και στη χρήση του είναι μια αλλαγή στον χώρο και τη χρήση του και αντίστροφα¹⁷.

«Με το να λες σ' έναν άνθρωπο να ξεκουραστεί, πιστεύεις πως έτσι θα είναι ευτυχισμένος. Του λες δηλαδή πως θα βρεθεί σε μια κατάσταση ευχάριστη, χωρίς κόπους, βάσανα και θλίψεις. Ε, λοιπόν, η συμβουλή αυτή αποτελεί άγνοια της φύσης του ανθρώπου. (...) Δεν γνωρίζουν πως εκείνο που τους αρέσει είναι το κυνήγι και όχι το θήραμα»¹⁸. Αρκεί να συλλογισθούμε τη συμβολική λειτουργία των περιγραφών των ατόμων που δρουν σε σφαίρες έντο-

νων προτροπών και προ(σ) κλήσεων (όλα αυτά τα «πνίγομαι» που είναι ταυτόχρονα «σώζομαι»), ή, αντίθετα, αυτών που προσφεύγουν στα τυχερά παιχνίδια και στις υπηρεσίες των σύγχρονων μοιρολόγων και χρησιμολυτών για να ακυρώσουν, για λίγο, τον ακυρωμένο χρόνο μιας χωρίς Λόγο ζωής που αναζητεί τον λόγο, ή ακόμη αυτών των νέων ανθρώπων που μέσα σε πράξεις βίας, αναζητούν τον «θόρυβο και την αναταραχή», αυτή την αναγκαία «συνεχή και ατέλειωτη κίνηση», η οποία θα τους επιτρέψει να εκτιμηθούν από αυτούς που βρίσκονται δίπλα τους, να τους αναγνωρίσουν γνωρίζοντάς τους, έστω με όλα αυτά τα «τίποτα» που είναι τουλάχιστον κάτι περισσότερο από το να μην κάνεις τίποτα¹⁹, για να αποθεμελιωθεί το αξίωμα της δράσης με «μηδενική προθεσμία»²⁰, για να κατανοήσουμε ότι η δυνατότητα συγκρότησης ενός στοχευμένου χρόνου είναι από μόνη της πηγή ικανοποίησης.

Αν συμφωνήσουμε με ό,τι προηγείται από τη μια μεριά και από την άλλη πως σήμερα κυριαρχεί όλο και περισσότερο καθολικά η άποψη ότι κάθε προσπάθεια εξουδετέρωσης ή μείωσης των ανισοτήτων γίνεται εις βάρος της ελευθερίας, η άποψη του «ελάχιστο δυνατό κράτους», ότι κυριαρχεί το πνεύμα του υπερφιλευθερισμού, για το οποίο το Κράτος Πρόνοιας παίρνει τη μορφή του εχθρού για εξολόθρευση, τότε το ίδιο εύκολα θα πρέπει να δεχτούμε, μαζί με μια σειρά από διανοητές όπως π.χ. ο Pierre Bourdieu, πως στη στενή αυτή οικονομική προσέγγιση θα πρέπει να αντιπαραθέσουμε μια οικονομία η οποία θα υπολογίζει όλα τα κέρδη, υλικά και συμβολικά που συνδέονται με την απασχόληση και την εργασία και όλες τις αντίστοιχες μορφές κόστους που συνδέονται με την ανεργία. Μ' αυτό τον τρόπο θα «μπορούσαμε να αντιληφθούμε πως η «τρέχουσα τιμή» της ανεργίας, του αποκλεισμού, προσμετράται ακόμη σε οδύνη και βία που μπορούν να κατευθυνθούν τόσο ενάντια στους άλλους (διάφορες μορφές κακοποίησης) όσο και εναντίον του ίδιου του εαυτού μας με τη μορφή του αλκοολισμού, των ναρκωτικών, της κατάθλιψης κλπ. Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε ορισμένα λάθη των λογαριασμών των προϋπολογισμών, αν εισαγάταν η οδύνη στους «εθνικούς λογαριασμούς»²¹.

Μόνο αν εφαρμόζαμε στην πρακτική μια «οικονομία της ευτυχίας», όπως λέει ο Pierre Bourdieu, η οποία θα ενσωμάτωνε τις διάφορες μορφές κοινωνικού κόστους στους οικονομικούς υπολογισμούς, θα μπορούσαμε να συλλάβουμε μια δημοκρατική πολιτική σε κάθε τομέα και για τα περισσότερα θέματα, που θα αντιστέκεται στην αντίληψη ότι η πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου πρέπει και μπορεί να ανάγεται μόνο στην οικονομική διάσταση. Και, σε όσους σπεύσουν να επικαλεσθούν τα πραγματικά περιορισμένα περιθώρια των επιλογών και των ελιγμών στην άσκηση της πολιτικής, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως η αληθινή πολιτική δράση συνίσταται στο να χρησιμοποιεί τη γνώση του πιθανού για να ενισχύσει τις ευκαιρίες του δυνατού. Παίζοντας συνειδητά

με τη λογική του κοινωνικού κόσμου μπορούμε να προκαλέσουμε το δυνατό που δεν εγγράφεται σε αυτή τη λογική. Μόνο σ' αυτή την περίπτωση, μέσω μιας «φαντασίας του παρόντος», όπως λέει η E. Balibar²², η πολιτική σε συνδυασμό με τη γνώση μπορεί να συμβάλλει στον προσδιορισμό του ρεαλιστικού ουτοπισμού. Σε κάθε περίπτωση τίποτα δεν είναι λιγότερο αθώο από το *laisser faire*, τίποτα λιγότερο αθώο από το να αναπαραχθεί, στην περίπτωσή μας, η διάκριση μεταξύ του κοινωνικού και του οικονομικού παράγοντα, μεταξύ της εργασίας και των κοινωνικών της λειτουργιών. Διαφορετικά η σημερινή κοινωνική πολιτική θα παραμείνει, για να θυμηθούμε τον K. Krauss, «η απεγνωσμένη προσπάθεια να εγχειρίσουμε στον αστράγαλο κάποιον που πάσχει από καρκίνο».

* Το δεύτερο μέρος του κειμένου (II) δημοσιεύθηκε στην *Κυριακάτικη Αυγή* (8/2/98), σ. 34 με τίτλο «Εργασία: Μια εξουσία πάνω στο χρόνο».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η τάση αυτή ενδυναμώνεται από την αύξηση της ισχύος της «οικονομικής» προβληματικής μέσα σε διάφορες σφαίρες οι οποίες της ήταν προηγούμενες σχετικά κλειστές (όπως το εκπαιδευτικό σύστημα) Η πανταχού παρούσα αυτή αναφορά στην «οικονομία», της οποίας η νομιμότητα συνδέεται με μια ορισμένη θεώρηση της «επιστήμης» και μια συγκεκριμένη αντίληψη για το Κράτος, καθιστά απόλυτα αναγκαία μια κοινωνιολογία της «οικονομικής κουλτούρας» η οποία, εμπιλέοντας λογικά μια κοινωνιολογία της οικονομικής γνώσης, θα προσπαθήσει να υπερβεί τις δυο αντινομικές προσεγγίσεις που χαρακτηρίζουν τη θεωρία της οικονομικής γνώσης, δηλαδή τόσο αυτή που υπερτονίζει την «ενδογενή» ανάγνωση των θεωριών και των κειμένων (βλ. για παράδειγμα, Gilles-Gaston Granger: *Méthodologie économique*, P.U.F., Παρίσι, 1955, *La vérification*, Odile Jacob, Παρίσι 1992, D. Mc.Closkey: *The Rhetorics of Economics*, Brighton, Harvester Press, 1996, P. Verges: «Les représentations sociales de l'économie: une forme de connaissance», στο D. Jodelet (επ.) *Les représentations sociales*, P.U.F., Παρίσι, 4 έκδ., 1994) όσο και αυτή, συγκροτημένη από τη μαρξιστική παράδοση, που υπερθεματίζει την εξωγενή αποδόμηση των οικονομικών θεωριών (βλ. για παράδειγμα, N. Boukharine: *L'économie politique du rentier*, πρόλογος του P. Naville, E.D.I., Παρίσι, 1996 (1η έκδοση 1914) και του J. Weiller et G. Dupuigrenet - Desrousilles: *Les cadres sociaux de la pensée économique*, P.U.F. Παρίσι, 1973) για να μελετήσει τους κοινωνικούς όρους της δυνατότητας μιας οικονομικής επιστήμης, να αναλύσει τα κοινωνικά θεμέλια της «γνώσης» και των «λόγων», πράγμα που σημαίνει την ενεργοποίηση μιας από τις θεμελιώδεις υποθέσεις της κοινωνιολογίας της γνώσης, αφού θα υποχρεωθεί να διερωτηθεί πάνω στη σχέση μεταξύ των θέσεων μέσα στο πεδίο και των τοποθετήσεων, είτε επιστημονικών είτε πολιτικών. Μία από τις λυσιτέλειες μιας τέτοιας ανάλυσης θα ήταν να καταδειχθεί πως το πρόταγμα μιας θετικής οικονομίας παραμένει επίκαιρο και πως πολλές οικονομικές προσεγγίσεις είναι εντελώς πλασματικές αφού διενεργούν μια συγχώνευση μεταξύ γραφειοκρατικής ζήτησης, υποκειμενιστικής ανθρωπολογίας και αναφοράς στο «πραγματικό» (βλ. Desrosières: *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*, La Découverte, Παρίσι, 1993) όπως για παράδειγμα οι διάφορες μακροοικονομικές θεωρήσεις οι οποίες σπανίως απομακρύνονται από ορισμένες προσφύσεις μεταξύ κρατικά παρα-

σκευασμένων μεταβλητών (βλ. F. Fouquet: *Les comptes de la puissance. Histoire de la comptabilité nationale et du Plan*, Encres, Παρίσι, 1980).

2. Για μια κατατοπιστική πληροφόρηση γύρω από το ζήτημα αυτό βλ. «Actes de la Recherche en Sciences Sociales» no.114, 115 πάνω στις νέες μορφές κυριαρχίας, στο χώρο της εργασίας.

3. Βλ. M. Maruani, C. Chantal: *La flexibilité à temps partiel. La documentation française*, 1989 και M. Maruani: «Questions sur le chômage féminin en Europe», στο *Regards sociologiques*, P.U.S. no 9/10, 1995.

4. G. Duby, M. Perrot: *Γυναίκες και Ιστορία*, Ελληνικά Γράμματα, 1995.

5. Pierre Bourdieu: *Raisons pratiques: sur la théorie de l'action*, Seuil, 1994, κεφ.5.

6. Pierre Bourdieu: *Η ανδρική κυριαρχία*, επιμέλεια-επίλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, 1996.

7. V. Woolf: *Ένα δικό σου δωμάτιο*, Οδυσσέας, 1980.

8. Αν και δεν είναι εδώ η κατάλληλη στιγμή για να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, θα πρέπει να υποσημειώσουμε, τουλάχιστον για να ορίσουμε το πλαίσιο αναφοράς μας και τον τόπο ανάδυσης της αρχής της υπέρβασης του που θα υποθέσουμε, πως ο χώρος του προβληματισμού γύρω από το χρόνο δομείται από δύο αντιτιθέμενες τοποθετήσεις: από την μια, η αντικειμενιστική προσέγγιση η οποία υποστηρίζει πως ο χρόνος συγκροτεί ένα αντικειμενικό δεδομένο του κόσμου και, από την άλλη, η υποκειμενιστική η οποία θεωρεί πως ο χρόνος είναι ένας τρόπος σύλληψης ενός συνόλου γεγονότων, βασισμένος σε μια ιδιαιτερότητα της ανθρώπινης συνείδησης, όπως υποστηρίζει ο Descartes, μια a-priori σύνθεση όπως πίστευε ο Kant, πιο απλά μια εκ γενετής μορφή εμπειρίας, ένα μη μετασχηματιζόμενο δεδομένο της ανθρώπινης φύσης. Βλ. N. Elias: *Du Temps*, Fayard, 1984.

9. Μια τέτοια προσπάθεια θα μας βοηθούσε να ελέγξουμε τις κοινωνικές επενέργειες της συγκρότησης των νέων νοητικών κατηγοριών που κατασκευάζονται σχετικά με τον εργασιακό χρόνο αφού, όπως οφείλουμε να θυμόμαστε, κυρίως σ' αυτούς τους τομείς της κοινωνικοσυμβολικής μας σφαίρας, η εξουσία θεσμοθετείται ως εξουσία μέσα και μέσω του λεκτικού, όπως και η παράσταση του λεκτικού εκκληρώνεται μέσα στην εξουσία όπου πραγματώνεται. Βλ. L. Marin: *Le portrait du roi*, Minuit, 1981.

10. Pierre Bourdieu: *Le sens pratique*, Minuit, 1980 και Pierre Bourdieu: *Méditations Pascaliennes*, Seuil, 1997.

11. Ibid:

12. βλ. λ.χ. J. Verdes -Leroux: *Le travail social*, Minuit, 1978, και R. Castel: «De la dangerosité au risque» *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 47-48, 1983, σελ. 119-127.

13. Pierre Bourdieu, A. Sayad: *Le déracinement*, Minuit, 1964.

14. Κ. Τσουκαλάς: *Κράτη, Κοινωνίες, Εργασία, στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1997.

15. Pierre Bourdieu: (υπ.δ) *Travail et travailleurs en Algérie*, Minuit, 1964.

Pierre Bourdieu: *Algérie '60*, Minuit, 1977.

16. Μια πρόχειρη ανάλυση ορισμένων δημοσκοπήσεων θα ήταν αρκετή για να προσέξουμε πως η αποδοχή διαφόρων χιλιαστικών πολιτικών προφητειών καλύπτει βασικές ανάγκες των ατόμων που βιώνουν την εμπειρία της έλλειψης μέλλοντος, Pierre Bourdieu, Ibid.

17. Βλ. N. Elias op. cit. p. και P. Lazarsfeld, M. Jahoda, H. Zeisel: *Les chômeurs de Marienthal*, Minuit, 1982.

18. B. Pascal: *Σκέψεις*, Γ. Αναγνωστόδης, σελ. 51.

19. J. Duvignaud: *Le jeu du jeu*, Balland, 1980

20. Βλ. λ.χ.: Α. Αστρινάκης: *Νεανικές υποκουλτούρες*, Παπαζήσης, 1991

21. Pierre Bourdieu: *La misère du monde*, Seuil, 1991, και Pierre Bourdieu: «Το νέο όπιο των διανοουμένων», *Ελευθεροτυπία*, 25/10/96.

22. E. Balibar: «Après l'utopie, l'imagination», *Monde diplomatique*, 24/10/97.